

Tanulmány

Dobi Edit

A sikeres jelentésrepresentáció feltételeiről

Iróniaértés és fogalmi séma

Abstract

On the Conditions of Successful Meaning Representation – Irony Comprehension and Conceptual Schemas

The present study aims to call attention to the close relation existing between the meaning representation of texts and the types of elements as well as entities deriving from the mental lexicon, involved in ordering conceptual schemas to the whole of textual representation during reception. This is related to the occurrence of a certain degree of discrepancy that occurs between the meaning of certain semantic categories, which have the force to drive the interpretive attitude of the receiver in the direction of ordering figurative, or possibly, an ironically loaded content, rather than a literal meaning to the text comprehended. Testing of irony comprehension by patients with Asperger's syndrome may provide useful results for our considerations concerning this relation with a potentially high degree of success.

Keywords: mental lexicon, conceptual schemas, irony, Asperger's syndrome.

1 Bevezetés

Az eredményes szövegértés háttérének, feltételeinek kutatása számos okból áll, illetve állhat a tudományos érdeklődés középpontjában, a nyelvtudomány számára legfőképpen talán a kommunikáció problematikáját árnyalják azok az adalékok, amelyeket a szövegek értését vizsgáló megközelítések szolgáltatnak.

Ha abból indulunk ki, hogy a szövegértés a kommunikáció szempontjából akkor mondható eredményesnek, ha a befogadó azt és úgy érti, amit és ahogyan a közlő kifejez, akkor hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a kérdéskörnek két lényeges pontja maga a jelentés, valamint az a szándék, amely a közlőt inspirálja az adott jelentés kifejezésére. Ez persze végletes leegyszerűsítése annak a bonyolult összefüggésrendszernek, ami a sikeres kommunikációt jellemzi, és amelynek a feltérképezése nyilvánvalóan a nyelvtudományon kívül számos más tudományterület mozgósítását igényli.

A tudományban bevett gyakorlat, hogy az általános érvényűnek gondolt elveket az általánostól eltérő esetek elemzésével vagy azokkal is igazolják. A szövegértés kutatásában ez a negatív bizonyítási eljárás leginkább a – valamilyen szempont(ok)ból – nem tipikus nyelvhasználók szöveghasználói működésének elemzését jelentheti. A jó intellektusú Aspergerszindrómások kommunikációjának vizsgálata – eddigi tapasztalatom alapján – használható adalékokkal szolgál a sikeres kommunikáció feltételeinek általános jellemzésében is.

Korábbi tanulmányomban (Dobi 2016) főképpen pszichológiai, pszichiátriai, valamint pszicholingvisztikai kutatások eredményeire támaszkodva ismertettem az Asperger-szindróma legfőbb jellemzőit, kiemelve az érintettek nyelvhasználatának grammatikai, szemantikai és pragmatikai sajátosságait; valamint saját gyűjtésű dialógusok elemzésével alátámasztva fogalmaztam meg arra vonatkozó sejtésemet, hogy részben valószínűleg a sémaalkotás kognitív modelljének bizonyos eltéréseiben keresendő a nyelvi megnyilatkozások szó szerinti jelentésének a várttól eltérő leképezése az Asperger-szindrómás nyelvhasználók körében.¹

Az idézett tanulmányban foglaltak továbbgondolásaként okkal fogalmazódik meg annak gyanúja, hogy az Asperger-szindrómában megerősítést nyert eltérő kognitív mintázat nyomot hagyhat a sémaalkotás folyamatában, ennél fogva a fogalmak nyelvi absztrakciójában, így aktuális kontextusok által meghatározott kulcsfogalmakhoz rendelhető fogalmi sémák (forgatókönyvek és tudáskeretek) szerveződésében is. Az egyértelműség kedvéért itt röviden utalnom kell arra, hogy elkülönítendő egymástól a fogalomabsztrakció szolgálatában végzett sémaalkotás mint kognitív konstruálási folyamat eredményeképpen létrejövő *séma (fogalom)*, amely egy jelentés prototípusaként épül be a nyelvhasználó mentális lexikonába²; valamint a *fogalmi séma*, amely – a szövegekkel foglalkozó tudományok egyik kulcsfogalmaként – azt a hálózatot jelenti, amely egy adott témakör szempontjából kulcsfontosságú jelentésű szemantikai kategóriákat tartalmaz, és az ezek közötti kapcsolatok révén rajzolódik ki. A fogalmi séma a kommunikáció során egy aktuális kontextus által aktivizálódik mind a szöveg alkotójának, mind pedig a szöveg befogadójának mentális lexikonából olyan tudáskeret-aktiváló kifejezések révén, amelyek jelentése a szövegjelentés szempontjából központi szerepű. Két komponensként a tudáskeretet és a forgatókönyvet szokás megkülönböztetni: előző a fogalmi séma statikus jelentésű elemeit, utóbbi a dinamikus jelentésű – főképp cselekvéseket kifejező – elemeket foglalja magában. A fogalmi sémával kapcsolatosan fentebb tehát szándékosan használandó a *szerveződés* kifejezés, mert a fogalmi séma voltaképpen egy jelentéshálózat, amelybe tartozó szemantikai kategóriák egymással valamilyen elv mentén kapcsolatban állnak. Az, hogy pontosan milyen szemantikai kategóriák tartoznak egy bizonyos fogalmi sémába, részben általános érvényű, részben azonban függ a nyelvhasználó egyéni tudati meghatározottságától, asszociációitól.

Ha tehát végiggondoljuk a sémaalkotás Asperger-szindrómára jellemző mentális folyamatát az eltérő figyelemirányítástól kezdve az eltérő előtér-háttér-definiáláson keresztül a jelentés eltérő absztrakciójáig (vö. Dobi 2016, 2017), akkor megalapozottnak tűnhet a feltételezés, amely szerint eltéréssel számolhatunk egy adott kulcsfogalomhoz rendelhető fogalmi séma szerveződésében is. Én magam – az aspergeresekkel folytatott hétköznapi kommunikációból nyert benyomások alapján, valamint az Asperger-szindrómában érintettek iróniaértésére irányuló tesztelés hozadékaként – azt feltételezem, hogy leginkább az azonos fogalmi sémába tartozó elemek mentális lexikonból való kiválasztása – esetlegesen ezeknek az előhívása – az a művelet, amelynek eltérése legvalószínűbben befolyásolja az Asperger-szindrómában érintettek szövegértésében, így iróniaértésében is tapasztalható eltéréseket. Ennek a feltételezésnek az igazolása nem túl egyszerű, mivel a tipikusnak mondhatótól eltérő jelentésleképezés háttérében álló összefüggések bizonyítottan igen összetettek, és széles skálán térhetnek el egy-

¹ Az autizmus spektrum zavarnak a jelen folyóirat előző számában megjelent tanulmányomban ismertetett diagnosztikai jegyeit itt már nem ismertetem, pusztán azokra az összefoglaló kézikönyvekre utalok, amelyek tételiesen sorolják fel őket. (Lásd tehát a DSM4-et, valamint a DSM5-öt.)

² Erről Tolcsvai Nagy Gábor kognitív szemantikai tárgyú írásaiban bőven olvashatunk. (Lásd pl. Tolcsvai Nagy 2011, 2013.)

mástól a szindróma spektrumán belül is. Egy-egy eset elemzésével azonban közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy feltételezésünket árnyalva pontosabban jelöljük ki vizsgálódásaink további irányait.

A fenti feltételezés egy lehetséges igazolásaként ismertetem alább egy korábban lezajlott, négy Asperger-szindrómában érintett egyén körében végzett iróniaértési tesztelésnek egyik eredményét (Dobi 2017), kiemelve azokat az összefüggéseket, amelyek elgondolkodtatóak az érintettek iróniaértésének és fogalmiséma-alkotásának a kapcsolatát illetően (ennélfogva általában véve a szövegértés és a fogalmi séma kapcsolatára nézve).

2 A mentális lexikonról

A mentális lexikon legegyszerűbben fogalmazva a szavaknak, fogalmaknak egy olyan hálózata, amelyben a szavak gyorsan elérhetővé válnak a nyelvhasználó számára valamely – előhívást gerjesztő – impulzus hatására. Barrow a *mentális térkép* kifejezést használja (Barrow 2011: 10). Barrow elképzelésével összefüggésben érdemes felidézni Petőfi S. János szemiotikai textológiai elméletének egyik szemantikai komponensét, a *tezaurisztikus lexikon*nak nevezett „szótárt”, amelyben a kategóriák egymással a legkülönbözőbb logikai és nem logikai viszonyokba rendeződve adják meg egy szemantikai kategória jelentésexplicitációját. (Bővebben lásd Petőfi S. & Dobi 2000: 144–145.)³

Az eddigi kutatások arról tanúskodnak, hogy a mentális lexikonban tapasztalható eltérés Asperger-szindrómában végletes: vagy rendkívül nagy, vagy pedig pusztán árnyalatnyi a neurotipikus egyénekéhez⁴ képest. Ez azt jelenti, hogy egyrészt előfordul, hogy súlyos értelmi deficit következtében a fogalmi absztrakció nem vagy nagyon kis mértékben megy végbe; másrészt azonban a magas szinten funkcionáló, jó intellektusú aspergeresek körében a fogalmi absztrakció következtében létrejövő szemantikai kategóriák nagy valószínűséggel nem (vagy alig) különböznek a neurotipikus egyénekétől.

Amiben azonban az eddigi kutatások némi (mégis elég jól körvonalazható) eltérést találnak, az bizonyos szemantikai kategóriák (l. alább) mentális lexikonból való előhívását érinti; az eddigi tesztek, vizsgálatok eredményei szerint az említett devianciának a formái nagyvonalakban az alábbi néhány pontban foglalhatók össze:

1. feltűnően választékos (olykor klisékben bővelkedő) nyelvi fordulatok;
2. hiperspecifitás, azaz bizonyos fogalmak meghatározott kontextushoz kötött használata miatt sérül az azonos jelentés köznyelvi kontextusban való konvencionális megnevezése;
3. a mentális kifejezések, állapotok bizonytalan felismerése és reprezentálása, a társas viszonyokhoz kapcsolódó terminusok gyenge értése;

³ A tanulmány törekvéséhez igazodó összefüggések mélyebb láttatásához a tezaurisztikus explicitációkban rejlő lehetőségek kifejtése jelen gondolatmenetben nem járulna hozzá, ezért itt pusztán jelezni kívánom, hogy véleményem szerint a mentális lexikonról való gondolkodás keretében érdemes tekintettel lenni a tezaurisztikus szócikkek felépítésére.

⁴ A neurotipikus kifejezést az autizmusban élők alkalmazzák azoknak az egyéneknek a megjelölésére, akiknek az idegrendszere – és ennek megfelelően a mentális képességei – normálisan fejlődnek, így átlagos adottságuk van a verbális kommunikációban és a szociális működésben is. A kifejezés egyre inkább bekerül más idegrendszeri eltérésekkel foglalkozó tudományok szakzsargonjába is. A tanulmányban a szabályos mentális fejlődésű és adottságú egyének, valamint az Asperger-szindrómában érintett egyének megkülönböztetésére az egyértelműség és tömörség kedvéért a „neurotipikus” és (ahogy korábban is) „autizmusban vagy Asperger-szindrómában érintett” jelzővel fogok utalni.

4. zavaros névmáshasználat, főképpen a deixisek körében, az E/3 és az E/1 keverése (Györi 2014: 1360–1361).

Az irónia értésére irányuló tesztelés egyik eredményére alapozva gondolom azt, hogy a mentális lexikonból történő kiválasztás/előhívás műveletében sejtethető eltérés lehet olyan ok, amely következtében a kiválasztott tudáskeret-, ill. forgatókönyv-elemek nem támogatják kellőképpen az irónia iróniaként való értelmezését.

3 Az irónia megértéséről Asperger-szindrómában

A vizsgálat, amelyre hivatkozom, négy Asperger-szindrómás tesztalany részvételével zajlott, tehát jóval inkább nevezhető az iróniatesztelés egyfajta modellálásának, mint messzemenő következtetésekre lehetőséget adó kutatásnak. Ennek ellenére figyelemre méltó összefüggések rajzolódtak ki a vizsgálat mindkét céljára nézve: Egyrészt igazolást nyert, hogy a szemiotikai textológiai jelentésrepresentáció propozicionális attitűd komponensének figyelembe vételével a tesztszövegekben árnyalható annak a szórásnak a háttere, amit az Asperger-szindrómában érintettek iróniaértésében tapasztalhatunk. Másrészt azzal a konkrét megállapítással gazdagodtunk, hogy a valóban vagy feltételezhetően kifejezett tényállás és az ironikusan értendő megnyilatkozás tartalmi ellentmondásának a tudása vagy nem tudása (mint világalkotó tényezők) a befogadás mentális folyamatában jóval inkább hozzájárultak a sikeres iróniaértéshez, mint az említett ellentmondásnak pusztán a sejtése, amire támaszkodva a tesztalanyok közül csak a legmagasabb (csaknem 160-as) intelligencia-kvóciensű egyén volt képes megérteni a megnyilatkozás ironikus jellegét⁵ (Dobi 2017).

Az alábbiakban ennek az esetnek a fő részleteit láthatjuk röviden azért, hogy átgondolhassuk az összefüggést az iróniaértés és az ironikus megnyilatkozás kontextusához rendelhető fogalmi séma kategóriakészlete között.

3.1 A teszt és eredménye

A szöveg, amelyet a négy Asperger-szindrómában érintett egyén vizuális befogadás révén⁶ ismert meg, a következő:

András és Bella elmennek táncolni. Bella már nagyon várja, hogy egy jót táncoljon Andrással, mert András remek táncos hírében áll. Valóban nagyszerűen táncolnak, aztán András tánc közben véletlenül rálép Bella lábára. Bella felszisszenve ezt mondja Andrásnak: „Te aztán tényleg remek táncos vagy!”

Az a propozicionális attitűd, amely a befogadóban létrejövő „világ” kialakulásának a folyamatát jellemzi, itt a *sejtés, vélekedés* arra vonatkozóan, hogy az, aki igazán jó táncos, tánc közben valószínűleg nemigen lép rá a táncpartnerére lábára. Ez a bizonytalan világalkotó tényező nem bizonyult kellően biztos alapnak ahhoz, hogy az Asperger-szindrómás tesztala-

⁵ Az iróniaértés és az intelligencia közvetlen kapcsolatára vonatkozó kutatásokról Asperger-szindrómában nincs tudomásom, csupán feltételezem, hogy a kirívóan magas intelligencia következtében feltehetően magas színvonalú analogikus gondolkodás növeli az iróniaértelmezésben elengedhetetlen kategóriaváltás és perspektívaelemzés sikerének esélyét.

⁶ A befogadás csatornájának vizuális voltát az motiválta, hogy a szövegértés kontextusából a verbális hatásokon kívül kizárjunk minden nonverbális eszközt.

nyok Bella megnyilatkozásához ironikus jelentést rendeljenek, Bellának pedig ironizáló szándékot tulajdonítsanak.

Erről két kérdésre adott válaszaik alapján bizonyosodhattuk meg: Az egyik – interpretációs – kérdésre (Bella úgy értette-e, hogy András remekül táncol?), ha Bella megnyilatkozását iróniaként értelmezik, nemleges választ kellett (volna) adniuk; a másik – érzelmi állapotra vonatkozó – kérdésre (Amikor Bella ezt mondta, csalódott volt-e?) pedig igennel kellett (volna) válaszolniuk az irónia helyes értelmezése esetén.

Az eredmény értékeléséhez fontos adalék, hogy ugyanennek a szövegnek verbális inkoherenciajeggyel kiegészített formájában Bella megnyilatkozásához a tesztalanyok kivétel nélkül ironikus jelentést rendeltek hozzá.

*András és Bella elmennek táncolni. Bella már nagyon várja, hogy egy jót táncoljon Andrással, mert András remek táncos hírében áll. Valóban nagyszerűen táncolnak, aztán András tánc közben véletlenül rálép Bella lábára. Bella felszisszenve **dühösen** ezt mondja Andrásnak: „Te aztán tényleg **remek** táncos vagy!”*

Az eredményt nyilvánvalóan az befolyásolta, hogy explicitté vált az ellentmondás Bella beszélői attitűdje és a mondott tartalom között (*dühösen – remek*).

3.2 Az iróniaértés modellje és megvalósulása Asperger-szindrómában

Az irónia szemantikája és pragmatikája jó ideje témája a pszicholingvisztikai kutatásoknak, az utóbbi tíz évben a magyar tudományos kontextusban is megsaporodtak azok az írások, amelyek valamilyen (főképpen pragmatikai) szempontból törekszenek közelebb jutni az irónia nyelvi és nem nyelvi összefüggéseihez. (Lásd pl. Tátrai 2011; Komlósi 2012, 2013, 2014.)

3.2.1 Az irónia pragmatikája

Ahhoz, hogy az Asperger-szindrómában tapasztalható eltérések szerepét az irónia megértésében értékelni tudjuk, érdemes röviden átgondolni azt a kognitív folyamatot, amely az irónia kifejezéséből és megértéséből álló interakciót jellemzi neurotipikus egyének esetében. Komlósi Boglárka megállapításai nyomán az említett interakció tömören így jellemezhető: „Az ironikus megnyilatkozással a beszélő [...] ráirányítja a figyelmet az eltérésre a mondott jelentés és legalább egy (vagy több) sugallt jelentés között, fenntartva a pragmatikai jelentés többértelműségét” (Komlósi 2014: 228). Az interakció közben zajló művelet tehát „a megnyilatkozás nézőpontjából kategóriaváltás, a beszélő és a hallgató nézőpontjából pedig perspektívaváltás” (Komlósi 2014: 228). Kategóriaváltás tehát a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés között; perspektívaváltás pedig a beszélő és a hallgató nézőpontja között, amire a kommunikáló felek a perspektívaelemzés képességének birtokában alkalmasak. A sikeresen zajló iróniaértés műveletének kiindulópontja a beszélő, akinek az a szándéka, hogy „a hallgatót perspektívaváltásra és perspektívaelemzésre ösztönözze” (Komlósi 2014: 228).⁷

⁷ Bár Komlósi idézett tanulmányában nem kap hangsúlyt a prozódia és a nonverbalitásnak a szerepe az irónia kifejezésében és megértésében, érdemes kis figyelmet szentelni ezeknek is. A nem a megnyilatkozás lokúciójához igazodó prozódia és testbeszéd ugyanis segíti a befogadót abban, hogy a közlő megnyilatkozásához ellentmondás-kereső attitűddel viszonyuljon, az ellentmondást a szó szerinti jelentés és a mondott jelentés között értve.

3.2.2 *Az iróniaértésben tapasztalható eltérés gyanítható háttéréről*

Bár az Asperger-szindrómások adottságaikban nagy eltéréseket mutatnak, az eddigi kutatások alapján az iróniaértés sikerességében tapasztalt nagy szórás mellett két általános jegy is megfogalmazható:

- Igazoltan gyenge a mentálisállapot-tulajdonító képességük, vagyis az az adottságuk, amelynek révén képesek volnának megérteni a kommunikáló partnerük mentális állapotát, valamint kommunikációs szándékát (ami szintén egy bizonyos mentális állapotként definiálódik a pszicholingvisztika fogalomkörében).
- Igazoltan kerülő, kompenzációs stratégiát alkalmaznak a nem szó szerinti jelentés leképezésében, azaz nem valódi mentálisállapot-tulajdonítást végeznek, hanem főképpen verbális „gyanújelek” alapján értelmeznek ellentmondást a szó szerinti jelentés (azaz a feltételezhetően mondott jelentés) és a sugallt jelentés között. Ennek a kompenzációnak szilárd foratókönyve ismeretes: elsőként reprezentálják a kijelentés szó szerinti jelentését; következő lépésben reprezentálják a világ aktuális állapotát; ezt követően megvizsgálják, hogy a két reprezentáció egymással összhangban van-e.⁸ Ha a két reprezentáció egymással összhangban van, akkor szó szerint értelmezik a kijelentést, ha a kijelentés szó szerinti jelentése és a valóság aktuális állapota nincs egymással összhangban, ebből arra a következtetésre jutnak, hogy a kijelentéshez rendelhető szó szerinti jelentésnek az ellenkezője érvényes, vagyis a kijelentés iróniaként értelmezendő. (Vö. Györi 2003.)

3.3 *Az iróniaértés és a fogalmi séma feltételezhető összefüggése*

Első közelítésben egy megnyilatkozás jelentésrepresentációja és a benne szerveződő fogalmi séma közvetlen összefüggése nyilvánvalónak tűnik.

Tolcsvai Nagy egyik megfogalmazásában jól kivehetőek a fogalmi séma azon sajátosságai, amelyekre támaszkodva közelíthetünk alább az eltérő mentális működésű egyének ironikus-jelentés-leképezéséhez is. „A fogalmi sémák kijelölik egy szövegbeli reprezentáció határait, összetevőit, vagy mindezt bennfoglalásként teszik a szöveg részévé, továbbá a szövegvilágbeli fogalmi háló kiépítését segítik elő, egy olyan hálóét, amely egyrészt a szövegen belül jelöl ki fogalmi összefüggéseket, másrészt kapcsolatot hoz létre a szövegértelmezés és a tudás között” (Tolcsvai Nagy 2000: 497).

Egy nagyon egyszerű példán szemléltetve:

„– Szép vagy!” mondja az anya gyermekének, amikor meglátja az ajtóban tetőtől talpig sárosan az esőben töltött öneledt játék eredményeképpen. Ha ezúttal egy gondolat erejéig laboratóriumi körülményeket teremtünk a megnyilatkozás jelentésleképezéséhez, és nem számolunk a hanghordozás és a valószínűleg informatív testbeszéd és mimika jelentést egyértelműsítő jellegével, akkor is viszonylagos biztonsággal értelmezzük a megnyilatkozást iróniának. Ebben támpontot a *szép* jelentése által aktivált fogalmi séma ad az értelmezőnek és a közlőnek egyaránt, amelynek elemei között kevés eséllyel van jelen a 'sár' mint valóságvonatkozás, vagy a hozzá közel álló jelentések valamelyike (pl. 'piszok', 'mocsok', 'sáros', 'piszkos', 'mocsos', 'koszos', 'csatakos' stb.). Azaz úgy tűnik, hogy a *szép*hez kapcsolódó fogalmi séma által kijelölt jelentésrepresentáció határán kívül esnek a példaként sorolt való-

⁸ Az itt kompenzációs stratégiának nevezett modellt Tátrai Szilárd Attardo kutatásaira hivatkozva (Attardo 2000, 2001) kétlépéses modellnek nevezi az egy lépéses modellel szemben, amelyekben „az adott nyelvi reprezentációhoz kapcsolódó és a kontextusból származó információk párhuzamos, egymással szorosan összefüggő feldolgozását hangsúlyozzák az irónia megértésekor” (Tátrai 2011: 195).

ságvonatkozások. Ha ugyan aktiválhatnánk is egy arra vonatkozó tapasztalati tudást, hogy például sárból építhető 'vár' vagy 'erődítmény', amely akár szépen is sikerülhet, az aktuális kommunikációs helyzetben (az ajtóban álló sáros gyermekre gondolva) ennek a jelentésnek az aktuális fogalmi sémába való bekapcsolására igen kevés esély van. Tehát úgy látszik, hogy mivel a kijelentés által implikált fogalmi séma keretein belül az értelmező fél nem találja meg a tapasztalt valóságmozzanatban domináns tulajdonságot (a sáros, piszkos stb. jelleget), nem szó szerint, hanem ironikusan értelmezi a kijelentést.

A komplexebb jelentésszerveződésű szövegek esetében a jelentésleképezést irányító fogalmi sémák létrejöttéről általánosságban az mondható, hogy bizonyos tudáskeret-aktiváló kifejezések hozzák őket létre, amelyek jellemzően statikus jelentésű elemek⁹. Ezek között vannak olyanok is, amelyek cselekvést kifejező dinamikus jelentésű elemeket is előhívhatnak az értelmező mentális lexikonából létrehozva a szövegjelentéshez rendelhető foratókönyvet.

3.4 Remek táncos-e András?

Fentebb szó volt arról, hogy az Asperger-szindrómában érintettek mentális működése több síkon mutat eltéréseket a neurotipikus egyénekéhez képest, amelyek szerepet játszhatnak abban, hogy az ironikus jelentést nem iróniának értelmezik, hanem vagy nem értik a kérdéses megnyilatkozást, vagy pedig szó szerinti jelentést rendelnek hozzá.

A leglényegesebb két eltérést tartom itt kiemelendőnek:

(1) a perspektívaváltásbeli, illetve a mentálisállapot-tulajdonításbeli deficitet; valamint (2) a mentális működés szemantikai kategóriáinak a mentális lexikonból való előhívásában tapasztalható eltérését. Mint ahogy erre már a bevezetésben utaltam, ez utóbbi jelenség véleményem szerint a jelenleginél nagyobb figyelmet érdemel az iróniaértelmezés pszicholingvisztikai vizsgálatában.

Ha abból indulunk ki, hogy egy adott szöveg vagy megnyilatkozás kontextusa (különösképpen kulcsszava) aktivál egy fogalmi sémát, amelybe a kommunikáló partnerek mentális lexikonából bizonyos elemek kiválogatódnak, mások pedig nem, akkor a fentebb említett tesztszöveg esetében aktiválódó fogalmi séma kulcsszava mondjuk a *tánc*, *táncos* vagy *táncol* lehet (mint eléggé közismert jelentésű fogalom). Azt, hogy a *tánc/táncos/táncol* fogalmi sémájába milyen szemantikai kategóriák tartoznak még bele, egyenként mutathat némi eltérést (tehát különbözhet a közlő és a befogadó tekintetében is).

Egyértelműnek tűnik, hogy a tesztszöveg kontextusában az *András rálép Bella lábára* részlet állhat annak a nehézségnek a hátterében, amit a megnyilatkozás jelentésrepresentációja okozhat. A kérdés itt az, hogy a *rálép valaki valakinek a lábára* beletartozik-e a szöveg által aktivált fogalmi séma foratókönyvébe, vagy sem. Annak az egyéneknek a tudati tartaléka, aki járt tánciskolába, átélt néhány félresikerült táncmozdulatot, vagy végigtáncolt néhány mulatságot, bizonyára megteremti az összefüggést a *rálép Bella lábára* kifejezés és a *tánc/táncos/táncol* valóságvonatkozása között. Aki viszont nincs közvetlen viszonyban a tánc cselekvésével, vagy csak általánosságban vagy bizonyos sajátos (mondjuk művészi) attitűddel idézi fel, az nem feltétlenül érzékel jelentéskapcsolatot a *tánc/táncos/táncol* jelentése és a *rálép valaki valakinek a lábára* valóságvonatkozása között. Ha pedig a kérdéses kifejezés nem tartozik bele a befogadó által – a *tánc/táncos/táncol* jelentése alapján – aktivált fogalmi sémá-

⁹ Dobi 2016-ban szó volt arról, hogy a statikus jelentésű verbális elemek szemantikai lehorgonyozása gyorsabb és egyöntetűbb, mint a tulajdonságszavaké vagy a cselekvést kifejezőké. Ez is szerepet játszhat abban, hogy a fogalmi sémák előhívását elsődlegesen nagy valószínűséggel főnévi tartalmak idézik elő.

hoz, azaz mentális lexikonából nem választódik ki az adott jelentés (legszerencsésebb esetben tapasztalati forrású jelentésként) a fogalmi sémához tartozóként, akkor nagy valószínűséggel nem is tűnhet fel neki az az ellentmondás, amely az *András rálép Bella lábára* feltételezhető valóságvonatkozása és Bellának a „*Te aztán tényleg remek táncos vagy!*” megnyilatkozása között van. Az pedig, hogy nem értelmezi az ellentmondást, lehet oka annak, hogy nem értelmezi azt sem, hogy a megnyilatkozás nem szó szerint értendő, hanem iróniaként.

Ebben az esetben tehát véleményem szerint – a tudományos kísérletekkel igazolt perspektívaváltásbeli deficiten kívül – érdemes számolnunk azzal is, hogy az Asperger-szindrómában érintett egyének az adott szöveg központi fogalmi sémáját valószínűleg nem pontosan azokkal a szemantikai kategóriákkal töltik fel, mint neurotipikus társaik. Annak hátterében, hogy nem iróniaként értelmezik a Bella által iróniának szánt kijelentést, az is állhat, hogy a *rálép valaki valakinek a lábára* jelentést nem kapcsolják a *tánc/táncos/táncol* jelentés köré szerveződő fogalmi sémához, így „nem is vetik vizsgálat alá” lehetséges ellentmondást/inkohereciát keresve, amelyet felismerve a nem szó szerinti jelentés mellett tehetnék le voksukat.

Egy gondolat erejéig azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Asperger-szindrómások esetében a mentális lexikonból való előhívásra vonatkozó feltételezést az is árnyalja, hogy nem lehetünk biztosak abban, hogy a *Bella felszisszenve ezt mondja Andrásnak* kommentár *felszisszenve* kifejezéséhez képesek hozzárendelni azt a mentális állapotot, amelyet az adott szövegkontextusban ehhez a kifejezéshez tartozónak gondolhatunk.

4 Kitekintés

A fenti gondolatmenetnek kontrollálására adhat lehetőséget a következő négy szöveg, amelynek mindegyike a tánc fogalmi sémája köré szerveződik.

(1) A magyar táncművészeti és táncszínházi élet online magazinjában jelent meg hír a következő címmel:

„*Tíznapnyi szárnyalás – Ismét a kortárs táncművészeté a főszerep a Budapest Táncfesztiválon.*”

A szöveg pedig a következő:

„*Válogatott hazai és külföldi fellépők bővölik el a Budapest Táncfesztivál közönségét 2018. február 20. és március 1. között. A fesztivál idei sztárvendége a Magyarországon először fellépő, San Francisco-i kortárs balett társulat, az Alonzo King LINES Ballet. Emellett a magyar táncélet kiválóságai, a Győri Balett, a Miskolci Balett, a Pécsi Balett valamint a Magyar Nemzeti Balett, illetve a Szegedi Kortárs Balett és a Badora Társulat produkciói szerepelnek a programban. A Nemzeti Táncszínház által megszervezett eseménysorozatnak ebben az évben is a Műpa és a Pesti Vigadó ad otthont.*”¹⁰

(2) Müller Péter írótól származik ez a rövid szöveg:

„Az igazi táncban az a legszebb, ha messzire röpül tőled a társad, de te egyedül, magányosan pörögve is tudod, hogy visszatér hozzád. Ha nem tér vissza, nem volt igazi tánc. Ha szerelmes vagy, minden táncról azt képzeled, hogy igazi. Nem az! Vannak szép táncok, örömteli táncok, pillanatnyi boldogságot, kéjt és önfeledtséget adó táncok – de nem igaziak. Az igaz tánc kibírja a távolságot. Kibírja az öregedést. Kibírja az elengedést. Kibírja, hogy sokáig nem látom, nem ölel, nincs mellettem, máshol jár, messze jár, nem is

¹⁰ A szövegrészlet forrása: <http://tancelet.hu/hirek/4251-tiznapnyi-szarnyalas-ismet-a-kortars-tancmuveszete-a-foszerep-a-budapest-tancfesztivalon>. Letöltés ideje: 2018. január 10.

gondol rám... de a közös zenét mégis hallja, s ha eljön az ideje, visszatér hozzám, és együtt forgunk tovább. Az igazi táncospárnak az a titka, hogy közös a zenéjük, és csak ők ketten hallják az egész világon. És ha ez a zene szól, egymásra gondolnak, s tudják, hogy ők összetartoznak. Az ilyen tánc ritka manapság. Az igaz visszatér, ne félj! A nem igaziért pedig nem kár.”¹¹

(3) Ez a részlet a Replika nevű rockzenekar egyik számából való:

„Én úgy táncolok, ahogy a világ akarja, / De ha velem vagy, könnyű a tánc.”

(4) Végül az utolsó, Gabriel García Márqueztól:

„Amit már eltáncoltál, azt senki se veheti el tőled.”¹²

Ha röviden végiggondoljuk azt, hogy mely kifejezések irányítják a fenti szövegek értelmezésekor a mentális lexikonunk megfelelő elemeinek aktiválását, akkor igazolást nyer az a feltételezés, hogy a szövegjelentés leképezésében – egyidejűleg a közlő mentális állapotának, (akár ironizáló) szándékának felismerésében – lényeges szerepet kap az, hogy a fogalmi séma, illetve azon belül a tudáskeret milyen szemantikai kategóriákat foglal magában, és ezek a kategóriák milyen jelentésviszonyban állnak egymással. Ezek alakítják ugyanis a befogadó értelmezői magatartását, azaz teszik lehetővé számára, hogy válasszon két értelmezői viszonyulás között, amelyek közül az egyik a szó szerinti értelmezés, a másik pedig annak felismerése, hogy az adott szöveget/megnyilatkozást nem szó szerint, hanem szimbolikusan vagy ironikusan kell értelmeznie. Ebből a szempontból különbséget láthatunk az első és a további három példaszöveg között.

Az első szöveg központi tudáskeretének elemeit (*táncművészet, táncszínház, táncfesztivál, fellépők, balett-társulat, táncélet, balett*) szó szerinti jelentésük kapcsolja össze. A szöveg nem kínál az értelmező számára olyan jelentéskapcsolatot, amely eltértené a befogadói magatartást attól, hogy az adott szöveghez szó szerinti jelentésrepresentációt rendeljen.

A második szöveg *tánc* hívószavával egyrészt a *tánc* többféle jelzős formája áll kapcsolatban: *igazi tánc; szép táncok; örömteli táncok; pillanatnyi boldogságot, kéjt és önfeledtséget adó tánc*. Másrészt azonban a táncon kívül olyan elvont fogalmak is aktiválódnak mentális lexikonunk elemei közül, amelyeket az a sajátosságuk kapcsol össze egy tudáskeretbe, hogy emberre jellemző érzéseket és állapotokat fejeznek ki: *igazi; társ; egyedül, magányosan; távolság; az öregedés; az elengedés; közös zene; az igazi táncospár titka; mellettem; zene; egymás*. Ez a tudáskeret pedig szorosán összekapcsolódik az igés kifejezések révén azzal a forgatókönyvvel, amelynek fő elemei a következők: *messzire röpül tőled a társad; magányosan pörögve; szerelmes vagy; kibírja az öregedést; kibírja az elengedést; sokáig nem látom; nem ölel; nincs mellettem; máshol jár; messze jár; nem gondol rám; visszatér hozzám; együtt forgunk; zene szól; egymásra gondolnak; ők összetartoznak; az igaz visszatér*. A *tánc* szó elsődleges, azaz szó szerinti jelentése olyan távol esik a második tudáskeret és az ahhoz kapcsolódó forgatókönyv elemeinek jelentésétől, hogy az értelmezői viszonyulás eltolódik a nem szó szerinti értelmezés attitűdjének irányába. Ez teszi lehetővé megértését annak, hogy a *tánc* Müller Péter szövegében a 'kapcsolat' szimbóluma.

A Replika dalszövegének szerkezete felidézti a befogadóban az *Úgy táncol, ahogy más fűtyül* mondást. Ez az értelmezés attitűdjét szintén a másodlagos jelentés reprezentációja felé

¹¹ Forrás: Müller Péternek, a mai kor népszerű spirituális írójának előadásrészlete.

¹² Forrás: Gabriel García Márquez (2017): *Bánatos kurváim emlékezete*. Ford.: Székács Vera. Budapest: Magvető, 90.

tereli, ahol a *tánc* a 'cselekvés' szimbóluma. Ezt az általános értelmezést erősíti a *világ* szó szintén általános jelentése. A szövegrészlet második mondatában a társas kapcsolat mindennapokat könnyebbé tevő szerepe fogalmazódik meg, amelynek keretébe szintén beleillik a *tánc* mint a 'mindennapi cselekvések' szimbóluma.

A negyedik példaszövegben az *eltáncol* szó nem szokványos szerkezete tereli a befogadót a felé az attitűd felé, amely révén többletjelentést keres a szó elsődleges jelentésén kívül. A *táncol* ige ('befejezettség' vagy éppen 'kis intenzitású folyamatosság' jelentésárnyalatával kiegészülő) igekötős formájának, az *eltáncol*nak lehetséges vonzataként (tárgyaként vagy határozójaként) a mentális lexikonunkból a mentális működésünk – legalábbis a saját mentális lexikonomból a saját mentális működésem – a következő lehetőségeket kínálhatja fel: *eltáncol egy koreográfiát, egy darabot, egy ideig* stb. Az *azt senki se veheti el tőled* megnyilatkozásrészlet jelentése és az *eltáncol valaki valamit* (mondjuk egy *táncot*) jelentése nehezen rendeződhet a befogadóban homogén fogalmi sémába. Ez teremti meg azt a késztetést, hogy az elsődleges jelentésen túlmutató jelentést keressen. (Ezt a késztetést megerősítheti a Márquez eszmevilágának filozofikus, bölcséleti attitűdjéről való ismeret.)

A fentiek alapján talán belátható, hogy a szövegértelmező számára indíttatás lehet egy megnyilatkozás nem szó szerint való értelmezésére az, ha a megnyilatkozás olyan kifejezést tartalmaz, amelyek jelentése a megnyilatkozás valamely tudáskeret-aktiváló eleme köré szerveződő fogalmi sémába tartozó más elemek jelentésével nincs összhangban, vagy velük egyenesen ellentmondásban van.

Számolva azzal, hogy az ilyen irányú kutatások szerint – ahogy ez fentebb többször megfogalmazódott – Asperger-szindrómában a mentális lexikonból való elemválogatás eltéréseket mutat, azzal is számolnunk kell, hogy egy szöveghez rendelt fogalmi sémába kiválogatott tudáskeretelemek között esetlegesen nem szerepelnek azok az elempárok, amelyek tagjai közötti ellentmondás értelmezése révén az értelmezői attitűd az adott megnyilatkozás szó szerinti jelentésrepresentációjától az átvitt jelentésrepresentáció algoritmusa felé tolódna el.

Irodalom

- Attardo Salvatore (2000): Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics*, 793-826.
- Attardo Salvatore (2001): On the pragmatic nature of irony and its rhetorical aspects. In: Németh T. Enikő (ed.): *Selected papers from the 7th International Pragmatics Conference*. Antwerp: IPrA, 52-66.
- Dobi Edit (2016): Nem (ezt) mondtad! – avagy a félreértés sajátos mentális háttere. *Magyar Nyelvjárások* 54, 121-151.
- Dobi Edit (2017): A mentalizációs korlátokból adódó szövegértésbeli eltérések. A szemiotikai textológiai jelentésrepresentáció lehetőségeiről. In: Dobi Edit & Andor József (szerk.): *Esettanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 20. Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 52-67.
- DSM4 = American Psychiatric Association (2000): *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (4th ed.) Washington: American Psychiatric Association Press.
- DSM5 = American Psychiatric Association (2013): *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (5th ed.) Washington: American Psychiatric Association Press.

- Barrow, Sarah (2011): *First and second language word association. A study of how native English speakers and ESL learners make mental links between English words they have learnt.* A dissertation submitted to the School of Humanities of the University of Birmingham in part fulfilment of the requirements for the degree of Master of Arts in Applied Linguistics. Birmingham: University of Birmingham.
- Győri Miklós (2003): A neurokognitív fejlődés moduláris zavarai: autizmus. In: Pléh Csaba, Kovács Gyula & Gulyás Balázs (szerk.): *Kognitív idegtudomány.* Budapest: Osiris, 738-759.
- Győri Miklós (2006): A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In: Pléh Csaba & Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv.* Budapest: Akadémiai, 2014, 1345-1382.
- Komlósi Boglárka (2012): Az irónia mint „kategóriaváltás” és „perspektívaváltás” a szemantika és pragmatika határán. *Magyar Nyelv* 108, 410–425.
- Komlósi Boglárka (2013): A polarizációs tendencia szerepe az irónia nyilvánvalóvá tételében. A hiperbola és litotézis mint nyomok az ironikus interpretációhoz. *Magyar Nyelv* 109, 409–420.
- Komlósi Boglárka (2014): Most ironizálsz? Az irónia és az irónia kulcsingerei a különböző nyelvi szinteken. *Magyar Nyelvőr* 138, 226-243.
- Petőfi S. János & Dobi Edit (2000): Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai textológiai koreferenciaelemzésben. In: Petőfi S. János & Dobi Edit (szerk.): *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió. Officina Textologica* 4. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 124-149.
- Tátrai Szilárd (2011): *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Budapest: Tinta.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2000): A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára. *Magyar Nyelvőr* 124, 494-500.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2011): *Kognitív szemantika.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013): *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe.* Budapest: Osiris.

Dr. Dobi Edit
 Debreceni Egyetem
 Magyar Nyelvtudományi Tanszék
 H-4002 Debrecen
 Pf. 400
 dobi.edit@arts.unideb.hu